

مقاله : « جاسک دروازه خلیج فارس » و تحولات آن در عصر صفوی
محمد صبوری - کارشناس ارشد جغرافیای انسانی

چکیده

خلیج فارس زادگاه تاریخ و گهواره تمدن جهان است و همواره به عنوان یکی از کانونهای مهم و حساس و پرماجرا در جهان می باشد تاریخ خلیج فارس و بنادر و جزایر فارس دارای فراز و نشیبهای زیادی می باشد که وضعیت جزایر و بنادر به یک صورت نبوده و هر یک دارای ویژگیهای خاص می باشند یکی از نقاط حساس و مهم در مدخل خلیج فارس بندر جاسک می باشد که در طول دوران گذشته کمتر مورد توجه و بررسی قرار گرفته است . پیشینه تحقیقات جامع در زمینه و منطقه مورد نظر به دلیل انزوای جغرافیایی و دور بودن از مراکز علمی و فرهنگی کشور و پراکنده بودن اطلاعات وجود ندارد و این مقاله حاصل جمع آوری اطلاعات از لابه لای منابع و کتب مختلف بوده است هر چند اطلاعات مکتوب کاملی از وضعیت منطقه در دوران صفویه وجود ندارد ولی به دلیل موقعیت و شرایط خاص مورد توجه استعمارگران (انگلیسها ، پرتغالیها و هلندیها) و دربار صفویه بوده و از آن به مدت چندین سال بعنوان بندر بازرگانی و تجاری مورد استفاده قرار گرفته است و باب تجارت ایران با خارج از کشور از این بندر گشوده شده و بشدت مورد توجه دولت صفوی بوده است و اولین دفتر شرکت هند شرقی انگلیسی در این بندر تأسیس شده است علاوه بر آن جاسک دارای قابلیتها و توانهای زیادی بوده که متأسفانه تحقیقات و بررسیها در این زمینه نادر و کمیاب می باشند . این مقاله سعی دارد تا با شناخت تحولات تاریخی موجب بینش و شناخت بیشتر شده و امید است گامی هر چند کوچک برای تحقیقات گسترده باشد روش تحقیق این مقاله کتابخانه ای بوده و اطلاعات از منابع ، کتب، مجلات ، سفرنامه ها و نتایج تحقیق محققان جمع آوری شده است .

واژه های کلیدی : خلیج فارس، جاسک، صفوی، مکران، شرکت انگلیسی هند شرقی، هرمز.

موقعیت جغرافیایی جاسک

جاسک در منتهی الیه جنوب شرقی استان هرمزگان واقع شده واز شمال به رشته کوههای بشاگرد و از جنوب به دریای عمان منتهی می شود . همسایه شرقی جاسک استان سیستان و بلوچستان می باشد. شهر جاسک به صورت شبه جزیره می باشد و بر روی جلگه ساحلی دریای عمان قرار گرفته و از طرفهای جنوب ، غرب و شمال به وسیله دریای عمان احاطه شده است . جاسک بین مختصات جغرافیایی 46° $75'$ طول شرقی 38° $25'$ شمالی واقع شده است.

جاسک دارای توانهای بندری، شیلاتی و بازرگانی می باشد و هم اکنون بعنوان قطب صیادی استان هرمزگان و کشور مطرح می باشد و آبهای جاسک از نظر دریانوردی و منابع صید دارای ارزش ویژه ای است شهر جاسک از قدیمی ترین شهرهای استان هرمزگان است که در کتب مختلف تاریخی و جغرافیایی از آن نام برده شده است. مردم جاسک با روحیه قوی و دلاوری در طول تاریخ و هجوم استعمارگران به خلیج فارس و دریای عمان از آب و خاک کشور صیانت نموده اند که به عنوان رویدادهای ثبت شده در تاریخ کشورمان از درخشندگی خاصی برخوردار است.

مقدمه

خلیج فارس همواره به عنوان یکی از کانونهای مهم و حساس و پرماجرا در جهان و بالاخص در دنیای پرتنش و پرهیاهوی امروزی مطرح می باشد. نام خلیج فارس یکی از کهن ترین اسامی جغرافیایی گیتی است و زادگاه تاریخ و گهواره تمدن جهان است و اولین مرکز دریانورد جهان بشمار می رود علاوه بر اهمیت سیاسی از لحاظ اقتصادی دارای ذخایر و ثروتها و توانهای فوق العاده ای بوده و بالطبع جزایر و بنادر آن دارای موقعیتهای نظامی و اقتصادی مهم و ممتازی می باشند.

اهمیت استراتژیک و جغرافیایی تاریخی جاسک

کرانه های دریای عمان از جمله سواحل مهمی است که به علت دستیابی سریع به اقیانوسها و آبهای آزاد دنیا از نظر سوق الجیشی و ایجاد بندرگاهها و مناطق آزاد بسیار قابل ملاحظه است عمق زیاد آب و مقاومت طبقات ساحلی و دور بودن از فضای پرآشوب کشورهای عربی و توانایی طبیعی در ایفای نقش پوشش بنادر در حوضه خلیج فارس از طریق کنترل تنگه هرمز و اشراف آن بر سواحل جنوبی دریای عمان و معبر خروجی نفت به دریای آزاد بار استراتژیک سواحل این منطقه را بالا برده است. به همین دلایل استعمارگران و بویژه انگلیسیها به این حوزه توجه خاصی داشتند و این دریا همواره نقش مهمی در اتصال مستعمرات خاورمیانه ای با شبه قاره هند ایفا نموده و جاسک به عنوان یکی از نقاط حساس به علت واقع شدن در مدخل خلیج فارس همواره به عنوان دروازه و نگهبان خلیج فارس محسوب می شود و از این لحاظ دارای یک موقعیت استثنائی در خارج از تنگه هرمز می باشد. به علت واقع شدن در سواحل دریای عمان دارای اهمیت ویژه ای است و میتواند نقش مهمی در تأمین نیازهای واردات و صادرات کشور بازی کند و همچنین با اشراف به دریای عمان و اقیانوس هند و با توجه به رفت و آمد کشتیها از این محل دارای موقعیت نظامی مهمی می باشد.

بندر جاسک از لحاظ بازرگانی دارای یک موقعیت مطلوب و خوبی در گذشته بوده و بین ساکنان آن و نقاط همجوار و کشورهای مختلف روابط تجاری وجود داشته است و به همین سبب گاهی مطمح نظر کشورهای استعمارگر خارجی مانند پرتغال، هلند، انگلیس و حکومتهای مختلف داخلی و بویژه صفویان بوده است.

تحولات جاسک در زمان صفوی

در آستانه قرن دهم هجری جاسک تحت اداره مستقیم امیر مکران¹ قرار گرفت. مکران از آخرین بخشهای ایران بوده که صفویان توانستند قدرت خود را در آن گسترش دهند مشکلات صفویان در راه استقرار قدرت خود در سایر بخشهای ایران و دوری از مرکز حکومت و اوضاع داخلی این ناحیه موجبات تأخیر در

1- اسمی است که از ابتدای دوران اسلامی تا پایان صفویه برای نامیدن بخش وسیعی از بلوچستان به غیر از نواحی شمال به کار می رفت

گشودن این بخش از ایران بود . در این دوره به دلیل ضعف حکومت مرکزی ایران امرای محلی در ناحیه مکران از قدرت فوق العاده ای برخوردار شدند و فعالیت امیرمکران تجارت دریایی ایران و هند را مختل ساخت و شاه اسماعیل صفوی که توان مقابله کامل با آن را نداشت از نیروهای پرتغالی مستقر در هرمز کمک طلبید . قراردادی که در سال 921 قمری / 1515 میلادی بین پادشاه ایران و آلبوکرک بسته شد متضمن کمک پرتغالیان برای سرکوب شورش امیر مکران بوده منابع پرتغالی قدرت او را تا منطقه جاسک تأیید کرده اند . سیاست بسط قدرت صفویه در سواحل خلیج فارس در سال 1001 قمری/1593 میلادی با فتح لارستان وارد دوره ای جدید شد . نواحی مختلف قلمرو امیر نیمه مستقل لارستان که منطقه ساحلی جنوب حدفاصل بندرطاهری تا میناب را شامل می شد در اختیار الله وردی خان سردار مشهور شاه عباس قرار گرفت و به این ترتیب بندر جاسک در محدوده حکومتی فارس قرار گرفته و تحت نظر مستقیم حکومت صفوی اداره می شد . با روی کار آمدن شاه عباس و توسعه قدرت مرکزی آن به نواحی جنوب ایران نخستین نشانه های حضوری نیروهای صفوی در منطقه جاسک در سال 1017 قمری/1608 میلادی به چشم می خورد.

در این سال شورش گسترده ای به رهبری ملک شمس الدین علیه اژدها سلطان افشار حاکم صفوی مکران روی داده شاه عباس ورزی سلطان حاکم سیستان را مأمور سرکوب این شورش نموده نیروهای شورش به رهبری ملک شمس الدین و برادرش ملک بهادر در منطقه پراکنده گردیدند . درگیری ها تا سال 1018 قمری /1609 میلادی ادامه یافت و نهایتاً نیروهای صفوی موفق به شکست ملک شمس الدین و برادرش گردیدند. سران شورش پس از پذیرش انقیاد دولت صفوی و پرداخت مالیات معوقه آزاد گردیدند . احتمالاً طی همین ایام ملک شمس الدین اظهار تشیع و سیادت نموده است . امرای مکران یکبار دیگر در سال 1022 قمری 1613 میلادی علیه حکومت صفوی دست به شورش زده و تجارت دریایی و زمینی جنوب را مختل نمودند. اختلافات رو به گسترش شاه عباس و پادشاه اسپانیا در مسئله هرمز در این دوره باعث تسهیل روابط ایران و انگلیس شد.

تاسیس شرکت انگلیسی هند شرقی در جاسک

کمپانی هند شرقی در اواخر سال 1600 میلادی بموجب فرمان ملکه الیزابت بعنوان « شرکت تجارت لندن که با هند شرقی معامله و تجارت می کردند » تأسیس گردید این اقدام در اثر شنیدن گزارشهایی در مورد

ثروت هندوستان و همچنین سفرنامه یک سیاح انگلیسی بود که تفصیلات حیرت انگیزی از ثروت و تمول بی پایان مشرق نقل می کرد لندن را به جنب وجوش انداخت. وقتی تجار انگلیسی به دربار امپراتور هندوستان آمدند پارچه های ماهوتی و سایر اجناسی که همراه آوردند بودند مشتری خوب پیدا کرد و بزودی فروش رفت لیکن چون بلافاصله مقادیر کثیر دیگری از همان اجناس از انگلستان وارد کردند و دیگر خریداری پیدا نشد و امتعه مزبور در انبار ماند « تماش آلدورث » که در آن موقع سمت ریاست تجارتخانه سورات را داشت در صد پیدا کردن بازارهای جدیدی افتاد و بالاخره ایران توجه او را جلب نمود زیرا به او گفته بودند که هوای این مملکت فوق العاده سرد است و اهالی آنجا از زن و مرد و اطفال پنج ماه در عرض سال مجبورند لباس کافی بپوشند. مشارالیه این اطلاعات را از یکنفر جوان انگلیسی کسب کرده بود موسوم به « ریشارد استیل»^۱ که در سال 1614 میلادی به دنبال یکی از بدهکاران خود به ایران رفته بود. عاقبت کمپانی تحریک شد و خود او را به اتفاق یک نفر موسوم به « جان کراتر»^۲ به اصفهان فرستاد و به ایشان دستور داد که اطلاعات دقیق و جامعی بدست آورند و فرمانی از شاه بگیرند که جهازات کمپانی به هر بندری که مقتضی بدانند آزادانه ایاب و ذهاب کنند و مأمورین آن بدون زحمت به تجارت مشغول شوند. کراتر و استیل مأموریت داشتند که راجع به نقشه تجارت با ایران و طرز اجرای آن مطالعات به عمل آورند و به علاوه به بنادر خلیج فارس رفته ببینند کدام یک از آنها برای لنگرگاه مناسب تر است آنها پس از بازدید از بنادر جاسک و بندرعباس و بحرین بالاخره جاسک را که در نود میلی مشرق هرمز واقع است برای مقصود خود انتخاب نموده و به کمپانی اطلاع دادند که چون این منطقه در نزدیکی مدخل خلیج فارس و مجاور خشکی است و مثل بحرین مورد تهدید و مخاطره حملات پرتغالیها واقع نیست. لهذا آنجا را برای لنگرگاه کشتی مناسب تر از سایر نقاط می دانیم. شرکت هند شرقی نمایندگان خود را در سال 1024 قمری 1615 میلادی به اصفهان اعزام نمود و این نمایندگان در ملاقات با شاه عباس اولین قرار رسمی خود را با شاه ایران به امضاء رساندند. در سال 1616 شاه عباس فرمان مخصوصی صادر نمود که به موجب آن به کلیه اتباع و در هر درجه و رتبه ای امر داد که تجار و مسافری انگلیسی را با اکرام و اعزاز پذیرایی کنند. بلافاصله پس از صدور فرمان شاه مأمورین کمپانی هند شرقی سرگرم این بحث شدند که آیا

۱. Richard Still

۲. Joan Crowther

کمپانی می تواند از امتیازات تجاری فرمان مزبور استفاده نماید یا نه و اگر میتواند استفاده کند راه و وسیله آن چیست؟

تجار انگلیسی مقیم سورات مصمم بودند که در ایران تجارخانه هایی تأسیس کنند چون جنگ ایران و عثمان روابط تجاری با اروپا را مسدود ساخته و ابریشم و پارچه در ایران کمیاب شده است و همچنین به هروسيله که باشد بازاری برای فروش مال التجاره موجود در سورات پیدا کنند و بندرجاسک در محل مناسبی واقع شده که یک فروند کشتی به تنهایی می تواند آن را از حمله پرتغالیها محفوظ نگاه دارد. بالاخره تجار سورات عقیده خود را در خصوص افتتاح روابط تجاری با ایران به کمپانی اطلاع دادند و کمپانی هم آن را تصویب نمود.

رونق تجاری و بازرگانی جاسک

«ادوارد کونوک»^۱ که مدتها در عثمان مشغول کسب و تجارت بود برای مأموریت جدید انتخاب گردید. در چهارم دسامبر سال 1616 میلادی نخستین گروه از تجار انگلیسی وارد جاسک شدند تا تجارت با ایران را آغاز نمایند و در همان سال اولین کشتی انگلیسی موسوم به جیمز با مقدار زیادی مال التجاره از سورات به جاسک آمد تا باب تجارت و داد و ستد با ایران را باز نماید. پرتغالیها سعی نمودند که از مسافرت کشتی مذکور جلوگیری کنند لیکن موفق نشدند و انگلیسی ها پس از 27 روز مسافرت در دریا به مقصد رسیدند و امتعه خود را به فروش رسانیدند. این مسافرت چون ابتدای عملیات تجاری و بحری انگلیسی ها در خلیج فارس به شمار می رود از لحاظ تاریخی حائز اهمیت مخصوص می باشد. بندرجاسک از این جهت که دور از تیررس پرتغالیها بود مناسب تشخیص داده شد. برای تحصیل اجازه تأسیس دفتر بازرگانی هند شرقی نخست ادوارد کونوک نماینده برجسته و ممتاز شرکت در سال 1617 میلادی در اصفهان به حضور شاه عباس رسید و بعد از مذاکرات مفصل موافقت شاه را با تأسیس دفتر شرکت در دو نقطه ایران یک در اصفهان و دیگری جاسک به دست آورد.

۱. Cannock

به موجب آن به انگلستان اجازه گشودن یک دفتر حق العمل کاری بازرگانی در جاسک با عوارض گمرکی به میزان 6 شیلینگ از هر لیور بار داده شد. و نامبرده در دیدار با شاه عباس موافقت شاه برای حمل 1000 تا 3000 عدل ابریشم هم بدون عوارض گمرکی از بندرجاسک بدست آورد. نزدیکی روابط ایران و انگلیس موجب رشد و ترقی بندرجاسک گردید و بشدت مورد توجه دولت صفوی قرار گرفت به دنبال این امر شرکت در سال 1617 تجارتخانه ای در شیراز و بعداً در اصفهان دایر کرد و سرانجام در سال 1617 شاه عباس انحصار صدور ابریشم ایران را به شرکت واگذار کرد.

در سال بعد یعنی سال 1619 میلادی برابر با 998 هجری خورشیدی دفتر شرکت در جاسک تأسیس و آغاز به کار کرد که اولین نمایندگی بریتانیا در خلیج فارس به حساب می آمد پس از استقرار شرکت هند شرقی در جاسک ادوارد کنوک سفری به جاسک کرد و ضمن خاطرات خود از مهمان نوازی حاکم آن روز جاسک که در مغوستان (میناب) اقامت داشته اظهار رضایت نموده و بندرجاسک را برای صید و صیادی مهمترین محل در اقیانوس هند دانسته است. در اوایل سال 1620 میلادی شرکت هند شرقی پنج کشتی حامل انواع کالاهای انگلیسی و هلندی همراه با هدایایی برای شاه عباس به بندرجاسک فرستاد تا پس از تخلیه محموله ها، ابریشم هایی را که براساس قرارداد با شاه عباس خریداری کرده بودند حمل نمایند. از جمله این هدایا کالسکه زیبایی بود که با شش اسب کشیده می شد. درون و بیرون این کالسکه و جایگاه راننده آن زین و لگام اسبان همه به پارچه های زر بفت و قطعات طلا آراسته بود.

نبرد جاسک

در اواخر سال 1620 درگیری پرتغالیهای با انگلیسی ها در خلیج فارس آغاز شد. این درگیری هنگامی شروع شد که پرتغالیها راه را بر دو کشتی انگلیسی که به سوی جاسک در حرکت بودند سد کردند دو کشتی مذکور را ناگزیر ساختند تا به بندر سورات باز گردند و دو کشتی دیگر را به کمک خود فرا خوانند چهار کشتی بسوی ناوگان پرتغالیها تیراندازی کرده ناوگان مذکور را وادار ساختند که به طرف جزیره هرمز عقب نشینی کند. ناوگان پرتغالیها بعد از بازگشت به هرمز و بازسازی مجدد بسوی صحنه کارزار که در آبهای نزدیک بندرجاسک بود بازگشت اما این بازسازی تاثیر چندانی در تقویت این ناوگان نداشت تا آنجا که انگلیسی ها در 28 دسامبر

1620 در جنگی که بعداً به نام جنگ جاسک معروف شد و در حقیقت سومین جنگ پیروزمندانه کشتیهای انگلیسی در دریای شرق بوده پرتغالیها را شکست دادند. سرپرسی سایکس مؤلف کتاب تاریخ ایران از آن به نام «نبرد جاسک» نام برده است و می نویسد که در آن جنگ کاپیتان شلینگ فرمانده شجاع «نولندن» کشته شد و در همانجا (جاسک) به خاک سپرده شد. سایکس در ادامه می نویسد: من هر بار که در جاسک پیاده شده ام فکر کرده ام که آیا می شود در جاسک یک یادگاری از پیروزی کاپیتان مذکور بر پا کرد که نشانه ای از دلاوریهای پیشینیان ما و توفیق و تهییج بازماندگان آنان شود. بازرگانان انگلیسی بعد از آن پیروزی به تجارت خود مشغول شدند و 520 عدل ابریشم بار کرده به «سورات» مراجعت نمودند .

رکود فعالیت‌های تجاری و بازرگانی جاسک

بعد از شکست پرتغالیها موقعیت انگلیس در منطقه مستحکم شد. این حوادث نهایتاً موجب درگیری مستقیم ایران و پرتغال در جزیره هرمز و آزاد سازی آن در سال 1031 قمری 1622 میلادی گردید. بندرجاسک طی این دوره به عنوان مقر دفتر تجاری انگلیس و پایگاه اعزام نیروهای دریایی و محل امنی برای تبادلات اقتصادی از اهمیت بسیاری برخوردار شد. امیران جاسک نیز با اتخاذ سیاستی واقع بینانه در دفاع از مرزهای ایران در کنار نیروهای دولت صفوی قرار گرفته و در نبرد هرمز شرکت مؤثری داشتند اگر چه سقوط هرمز در کوتاه مدت موجب رونق اقتصادی بندرجاسک گردید اما گسترش ناامنی در مناطق پس کرانه این بندر و چند دستگی قدرت در منطقه وضعیت نامناسبی را برای تداوم آبادانی جاسک بوجود آورد.

بندرجاسک همچنان در خدمت بازرگانی انگلیسی بود تا اینکه انگلیسی ها از آن به سوی گامبرون (بندرعباس) منتقل شدند. بندرگامبرون در حقیقت توسط شاه در اختیار شرکت انگلیسی قرار گرفته بود زیرا انگلیسی ها هنگام ستیز شاه با پرتغالیها بر سر هرمز از شاه جانبداری کردند.

جاسک در اواخر دوره صفوی

با استقرار نیروهای ایران در جزیره هرمز این محدوده جغرافیایی تحت نظارت مستقیم امام قلی خان والی فارس قرار گرفت. منابع تاریخی از شورش امیر جاسک در دوره حکومت شاه عباس و واگیری امام قلی خان

اطلاع داده اند. این شورش با اعزام نیروی نظامی خوابانده شد و امیر جاسک با پرداخت خراج معوقه و پذیرش انقیاد دولت صفویان تا پایان دوره سلطنت شاه عباس اول بر سر قدرت باقی مانده بوده با مرگ شاه عباس اول امیر جاسک از پرداختن مالیات خودداری نموده و این امر تا دوره سلطنت شاه عباس دوم تداوم داشت در این ایام شاه عباس دوم خان هرمز را مأمور سرکوبی امیر جاسک نمود. لشکرکشی خان هرمز به منطقه جاسک با شکست مواجه شد و پس از آن نیروهای کمکی فارس توانستند در یک یورش همه جانبه امیر جاسک را دستگیر و سپس او را در بندرعباس به قتل رسانیدند و بدین ترتیب جاسک یکبار دیگر تحت نظارت خان بندرعباس واقع شد. بندر جاسک در سالهای پایان حکومت صفویه به دلیل ضعف حکومت مرکزی و قدرت گرفتن امرای محلی در حوزه نفوذ امرای بلوچ قرار گرفت.

نتیجه گیری

قراگیری بر مسیر اقیانوس هند و به منزله دروازه خلیج فارس، انجام مبادلات دریایی با کشورهای حوزه خلیج فارس و دریای عمان، قرارگیری بر مسیر راههای تجاری دنیا، موقعیت جغرافیایی و وجود مرزهای دریایی، تجارب و وجود نیروهای بومی و علاقه به شغل تجارت، سابقه تاریخی و طولانی تجارب در منطقه و بویژه در زمان صفوی که از رونق بیشتری برخوردار بوده فرهنگ تجارت را به عنوان پتانسیل منطقه مطرح ساخته است.

با وجود توانها و امکانات مذکور این بخش از عملکرد محدودی برخوردار می باشد و در سالهای اخیر این بندر با رونق و پیشرفت بنادر همجوار مورد توجه کمتری بوده است. در حال حاضر تبدیل آن به یک منطقه فعال اقتصادی و آزاد تجاری دور از دسترس نیست و با برنامه ریزی صحیح و سرمایه گذاری و ایجاد تسهیلات و مهیا کردن زیربناها میتوان از توانمندیها و ظرفیت های دریایی و بندری موجود استفاده نمود خصوصیات اقتصادی و اجتماعی منطقه از طرفی و سابقه تاریخی و موقعیت جغرافیایی منطقه از طرف دیگر گرایش به فعالیت در این بخش را تقویت و تشدید می کند. جاسک به عنوان یک منطقه استراتژیک هویت خود را باز خواهد یافت و شاهد تحول عظیمی در منطقه خواهیم بود. امید است با مرتفع شدن مشکلات و تنگناها از ظرفیتهای بالقوه به نحو مطلوب بهره مند شد.

منابع و مآخذ

- 1- حافظ نیا، محمدرضا (1371)، خلیج فارس و نقش استراتژیک تنگه هرمز، انتشارات سمت، تهران.
- 2- بیانی، خانابابا، خلیج فارس در زمان صفویه.
- 3- سایبانی، احمد (1384)، جاسک در گذر زمان، نشر همسایه.
- 4- سفرنامه ژنرال سرپرستی سایکس، یازده هزار میل در ایران 1336، ترجمه سعادت نوری، تهران.
- 5- صبوری، محمد (1377)، بررسی توانهای جغرافیایی شهرستان جاسک، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه اصفهان.
- 6- فلسفی، نصرالله (1357)، زندگانی شاه عباس اول، انتشارات علمی، تهران.
- 7- ماهنامه مناطق آزاد (1370)، شرکت انگلیسی در جاسک، ترجمه جعفر جواهر کلام، شماره 2.
- 8- مسقطی، عبدالخالق (1381)، جاسک نگاهی گذرا پیرامون ویژگی های جغرافیایی، اجتماعی، اقتصادی، تاریخی.
- 9- وادلا، ر (1356)، خلیج فارس در عصر استعمار، ترجمه شفیع جوادی، موسسه جغرافیایی سحاب.
- 10- ویلسون، سرآرنولد (1366)، خلیج فارس، ترجمه محمد سعیدی، انتشارات علمی و فرهنگی تهران.